

BABES– BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM

RÓMAI KATOLIKUS TEOLÓGIA KAR

**ÉLET AZ ÉLET UTÁN? ELKÉPZELÉSEK A HOLTAK
BIRODALMÁRÓL A KANONIZÁLT ZSOLTÁRIRODALOM
ÉS A MEZOPOTÁMIAI LEÍRÁSOK FÉNYÉBEN**

Vezető tanár:

Zamfir Korinna

Készítette:

Rácz Emőke

Szociális teológia

II.év

KOLOZSVÁR

2010

Tartalomjegyzék

Bevezetés.....	3
„...mert por vagy és visszatérsz a porba.”(Ter 3, 12b)	4
A hely, ahonnan nincs visszatérés	5
A Seol megjelenése a Szentírásban	5
Gyehenna.....	5
Hádész, abüsszosz	6
A holtak birodalma: Seol.....	7
A héber Seol kifejezés etimológiája	7
A bibliai fogalom kialakulása.....	7
A holtak birodalmának leírása.....	10
A Seol fogalma a kanonizált zsoltárirodalomban és Jób könyvében	12
Az alvilág képe a panaszszoltárokbán	12
Az alvilág leírása egyéb zsoltárműfajokban.....	16
A Seol Jób könyvében	18
Összegzés	19
Alvilág: zsidó vs. mezopotámiai elképzelés.....	20
Befejezés.....	24
FORRÁSANYAG	25
Primér forrásanyag	25
Enciklopédiák, szótárak.....	25
Biblikus irodalom	26
Exegézis tanulmányok.....	27
Egyéb felhasznált irodalom	28

Bevezetés

A holtak birodalma, a Seol mint olyan a zsidó ember hitének szerves része, a kezdeti korszak elképzeléseinek leképeződése a túlvilági létet illetően. Általában metaforák és szimbólumok segítségével beszélnek róla, így nem igazán létezik egységes elképzelés erről a helyről, ahol a megholtak töltik napjaikat árnyékként, avagy úgynevezett „refaim”-ként. Dolgozatomban megkísérlem felvázolni a különböző elképzeléseket erről a túlvilágról, azon metaforák alapján, amelyek a Zsoltárok könyvében erre a fogalomra vonatkoznak, illetve figyelembe veszek majd egyes mezopotámiai szövegekben megjelenő leírásokat is, felmérve a hasonlóságokat és különbségeket.

A halál utáni lét, illetve a feltámadás hite fontos a keresztény ember életében, ezt a dogmatika is hangsúlyozza, és egy dogmatikai kijelentéstől deduktív logika segítségével nem nehéz eljutni a legkorábbi alaphoz, ami maga a Seol, ahol még nincs feltámadás, csak álom-, vagy árnylét. Erről a létformáról lesz szó a dolgozatban. Először egy arra vonatkozó általános kép megragadására teszek kísérletet, hogyan is képzeltek el az alvilágot az ókori emberek, milyen képek segítségével beszéltek róla, és egyáltalán honnan eredhet a megnevezés, az elképzelés. A különböző megjelenési formák, leírások rövid tárgyalását követően a zsoltárokból fellelhető konkrét megjelenésekre helyeződik a hangsúly. A kanonizált zsoltáriródlom szolgál elsődleges forrásul a dolgozatomban a holtak birodalmával kapcsolatos elképzelések felvázolásához, de pár szót megérdemel a Jób könyvében megjelenő néhány utalás is egy igazán sokoldalú és átfogó kép kialakításához. Végezetül, mivel a legtöbb szöveg, amelyet a dolgozatban értelmezek, fogság korabeli, vagy éppen fogság utáni, érdekes kérdés megvizsgálni, mennyire hasonlít a zsoltárok magyarázata során megalkotott kép a Gilgames-eposzban fellelhető elképzeléshez, elvégre nem lehet kizárni, hogy a zsidóság babiloni tartózkodása nagymértékben befolyásolta elképzeléseik alakulását.

Tehát a vázolt tervek alapján következzen egy kísérlet az alvilágról szóló átfogó kép megalkotására.

„...mert por vagy és visszatérsz a porba.”(Ter 3, 12b)

Az emberi életnek különböző szakaszai vannak, amelyek között úgynevezett átmeneti időszakok, fázisok képeznek átjárást. Ezek közül a legkiemelkedőbb a születés mozzanata, az elsődözés vagy konfirmálás mint a nagykorúvá válás pillanata, a házasság és a halál. Vannak ugyan társadalmak, amelyek sokkal több ilyen átmeneti fázist tartanak számon, Európában mégis egyezményes alapon ez a négy elfogadott, bár a II. világháborút követően megfigyelhető a nagykorúvá válás és a házasság elértéktelenedésének mozzanata az egyes társadalmakban.¹ Ennek a folyamatnak a következtében egyre inkább arról beszélhetünk, hogy létünk két mozzanat között zajlik, hiszen a mi alfánk és omegánk a születés és a halál. Sok ember számára itt le is zárul az élet, vagy az utóbbi évtizedekben megfigyelhető volt a nyugati társadalmakban, hogy az emberek előszeretettel kezdték vallani a reinkarnáció tanát, mert ebben találják meg a reményt, hogy a halállal nincs vége mindennek, az nem az a bizonyos végállomás, hanem csak egy átmenet. Felmerül a kérdés, hogy ha az embernek ekkora igénye van arra, hogy hinni tudja ezt, akkor van-e valami a halál után? És ha van, akkor mi is az, és milyennek képzeljük el? Dolgozatomban arra szeretnék rávilágítani, hogyan látja ezt a halálon túli folytatást egy olyan nép, amelyet Isten választott népeként ismerünk: a zsidóság.

Jézus korának zsidó népe vallotta a halál utáni jutalmazást és büntetést, és hitte,² hogy Isten majd új életet ad a jóknak, amint az már a Makkabeusok könyvében is tükröződik. Fontos viszont megjegyezni, hogy a Makkabeus könyvek a szeleukida korból származnak, és erős görög hatás érződik a világnézetükön.³ Felvetődik ezen a ponton a kérdés, hogyha ezen a képen görög hatás érzékelhető, akkor mégis mit hitt korábban Isten választott népe a túlvilági létről, hogyan képzelte el ezt a szemita antropológia fényében. Az Ószövetség kései szövegeit kivéve sehol sem jelenik meg a remény, hogy az ember tovább él a halál után, általánosságban hiányzik a halál utáni élet képe, csupán egy alvilágról beszélhetünk, nevezetesen a Seol fogalmáról, amely e dolgozat témáját is képezi, mint a zsidó hitvilágban megjelenő holtak birodalma,⁴ ahonnan nem tért vissza soha senki.⁵

---

¹ Vö. ERIKSEN, Thomas Hylland: *Small Places. Large Issues. An Introduction to Social and Cultural Anthropology*. H. n. 1995, 87– 89.

² Vö. RÓZSA Huba: *Az Ószövetség keletkezése. Bevezetés az Ószövetség könyveinek irodalom és hagyománytörténetébe*, II. kötet, Budapest 1996, 525.

³ Vö. RÓZSA, 515- 517.

⁴ Vö. R. E. BROWN- John L. MCKENZIE: *Az Ószövetségi gondolkodás elemei*, In BROWN, RAYMOND E., FITZMYER, JOSEPH A., MURPHY, ROLAND E.(szerk.) *Jeromos Biblia Kommentár III*, Budapest 2003, 449 .

A hely, ahonnan nincs visszatérés

Kezdetben a zsidó nép nem kérdezte, mi történik a halál után, csak hitte, hogy minden ember, jó és rossz, igazságos és igazságtalan a halál pillanatát követően alászáll egy nagy, sötét és csendes terembe, amit Alvilágnak, vagy Seolnak neveztek.⁶

A Seol megjelenése a Szentírásban

Az Ószövetség a holtak birodalmának adja ezt a nevet,⁷ ami a héber Szentírásban hatvanöt alkalommal jelenik meg.⁸ Ide érkezik minden ember halálát követően.⁹ A szó pontos jelentése bizonytalan, nem egyezik a pokol vagy a kárhozat fogalmával,¹⁰ alvilágnak, holtak birodalmának, sírgödörnek fordítják, irodalmilag a qeber vagy sír kifejezés áll hozzá igazán közel.¹¹ Ebből arra következtethetünk, hogy eredetileg az elképzelés szorosan összefüggött a sírral kapcsolatos elképzelésekkel.¹² Ugyanakkor kijelenthető, hogy ha nem is azonos a pokollal, mégis kiindulópontot képez az arról alkotott elképzelések kialakulásában.¹³ Kapcsolatba hozzák a „shahat”, pusztulás és a „tehom”, avagy mélység szavakkal is.¹⁴ A Septuaginta és az Újszövetség hādészként nevezi meg, magyar fordításokban az alvilág szó jelenik meg, ritkábban a pokol. Gyakran összefüggésbe hozzák a gyehenna fogalmával is, valamint az Abaddónnal, azaz enyészettel.¹⁵

Gyehenna

A gyehenna vagy gehenna eredetileg valós földrajzi helyre vezethető vissza,¹⁶ a Jeruzsálemtől nyugatra húzódó Ennom, arámul Ge-Hinnom völgyre, amelyet tisztátalanná tett a Moloch-kultusz. Később szemétégető lett, innen ered az a jelentésbeli változás, melynek

---

⁵ Vö. BARTHA Tibor: *Keresztény bibliai lexikon*, Budapest 1995, II, 476–477.

⁶ Vö. ÁLVAREZ VALDÉS, Ariel: *Ce spune Biblia despre Iad*, In *Ce știm despre Biblie*, 9. kötet Iași 2006, 15.

⁷ Vö. BARTHA, 476.

⁸ Vö. RICHARDS, O. L. : *Expository Dictionary of The Bible Words*, Michigan 1995, 336.

⁹ Vö. HAAG, Herbert: *Bibliai Lexikon*, Budapest 1989, 1575.

¹⁰ Vö. BARTHA, 476.

¹¹ Vö. RICHARDS, 337.

¹² Vö. HAAG, 1575.

¹³ Vö. ÁLVAREZ VALDÉS, 16.

¹⁴ Vö. HIRSCH, Emil G. : *Sheol*, In *Jewish Encyclopedia*

<http://www.jewishencyclopedia.com/view.jsp?artid=614&letter=S>, (letöltve: 2010. 02. 26.).

¹⁵ Vö. HAAG, 1575–1576.

¹⁶ Vö. KAUFMANN, Kohler – BLAU, Ludwig: *Gehenna*, In *Jewish Encyclopedia*

http://www.jewishencyclopedia.com/view_page.jsp?artid=115&letter=G&pid=0 (letöltve: 2010. 03. 02.)..

következtében pokolként értelmezzük.¹⁷ Az Ószövetségben ritkán fordul elő, Józsué könyve még földrajzi helyként említi, a későbbiekben inkább körülírások helyettesítik, és talán Jeremiás próféciáira vezethető vissza az, hogy jelentéstöbblettel lesz felruházva idővel: „Azért íme, jönnek napok – mondja az Úr –, amikor ezt a helyet nem nevezik többé Tófetnek és Ben-Hinnom völgyének, hanem az Öldöklés völgyének. Megsemmisítem Júda és Jeruzsálem terveit ezen a helyen, és elejtem őket karddal ellenségeik színe előtt, azok keze által, akik életükre törnek.”(Jer, 19, 6–7) Az apokrifeknek és az Újszövetségnek ezzel szemben már gyakori fogalma.¹⁸ Hénoch könyve így írja le „Egy tűzfolyamig jöttem, melynek tüze úgy folyik, mint a víz, és egy nap tengerbe ömlik Nyugaton. Láttam a nagy folyamokat, és eljutottam a Nagy folyóig és a nagy sötétségig, és oda mentem, ahová minden test vándorol.”(Hénoch 17,5-6)¹⁹

Hádész, abüsszosz

A görög szó- hadész- jelentése láthatatlan.

A görög mitológiában találkozhatunk ezzel a kifejezéssel, eredetileg az alvilág Istenének neve csupán, aztán az alvilág is átveszi ezt a nevet, a Septuaginta pedig már úgy használja a héber Seol fogalom görög megfelelőjeként, mint a holtak nyugvóhelyének megnevezése.²⁰ A görög mitológia nyugatra helyezi földalatti régióként képzelve el, melyet öt nagy folyó szel át, és a lelkeket a Styx folyó vizén Charon, a révész viszi át.²¹ A fogalom a hellenizálódás folyamata során került be a Szentírásba, az Újszövetség már következetesen Hádészról beszél, az Ószövetségben még csak a Septuaginta alkalmazza mint a seol jelentésének többé- kevésbé megfelelő görög szót.²²

Az abüsszosz fogalma két értelemben használatos: az engedetlen lelkek börtöne vagy egyszerűen csak holtak birodalma. A mélység, az Östenger, az alvilág megnevezésére alkalmazzák.²³

---

¹⁷ Vö. Raymond E. BROWN, S.S.- Robert NORTH, SJ.: *Biblikus földrajz*, In BROWN, Raymond E., FITZMYER, Joseph A., MURPHY, Roland E. (szerk.) *Jeromos Biblia Kommentár III*, Budapest 2003, 273.

¹⁸ Vö. HAAG, 482.

¹⁹ VANYÓ László (szerk.): *Apokrifek*, Budapest 1980, 51.

²⁰ Vö. HAAG, 525.

²¹ Vö. LAGASSE, P., GOLDMAN, L., HOBSON, A., NORTON, S.(szerk.) *Columbia Electronic Encyclopedia*, 6th Edition, New York 2000.

<http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=a9h&AN=39027752&site=ehost-live>>Hades (letöltve: 2010. 02. 21.).

²² Vö. KITTEL, Gerhard (szerk.): *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, 1. Kötet, Stuttgart, év nélkül, 147.

²³ Vö. KITTEL, 9.

A holtak birodalma: Seol

A héber Seol kifejezés etimológiája

A „Seol” (שׁוֹל) szó bizonytalan eredetű.²⁴ Értelmezésében eltérő vélemények alakultak ki.²⁵ Egyesek az asszír-babiloni „shu-alu”-ra próbálják visszavezetni, amelynek jelentése: „a hely, ahová a halált zárták”. Más megközelítésben a szó töve „sha'al”, ami azt jelenti: „beszélni egy orákulummal”, „megidézni a halált”. Jensen úgy véli, egy lehetséges kiindulási pont lehetne akár a „shillan” szó is, amely nyugatot jelent az asszír-babiloni szóhasználatban, ám ez a meglátás nem tűnik elfogadhatónak.

Zimmern javasolja, hogy a „shilu” szóból induljanak ki a Seol etimológiáját tekintve, hiszen ez a szó írja le a babiloni alvilágot, megjelenik az Istár Hádészba történő alászállását leíró mítoszban, vagy Nergal és Ereskigal történetében is, ugyanakkor a Gilgames soraiban is rábukkanhatunk egyfajta üreg, kamra megnevezéseként.²⁶ Van olyan nézet is, amely szerint a szó a „kívánni, kérdezni” igéből származik, hiszen a Seol az a hely, ahol egyre több a kívánság, amely nem elégül ki.

Egy másik nézet, hogy a Tammuz-kultusz központi városa, Subaru állna az egész elképzelés háttérében. A hely megnevezése ugariti nyelven azt jelenti: „akik a földbe leszállnak”.²⁷

A bibliai fogalom kialakulása

Azok a szövegek, amelyekben megjelenik a Seol fogalma, többségében fogság korabeliek vagy fogság utániak. Felmerül tehát a kérdés, hogy vajon az elképzelés önállóan fejlődött a holtak birodalmáról, vagy befolyásolták a környező népek elképzelései.

Amennyiben az alvilág képe önállóan fejlődött, visszavezethető olyan régi elképzelésekre, miszerint a halált követően az ember lelke nem válik el a testétől, hanem ott marad vele a sírgödörben az alvás és az álom állapotában, a Seol pedig csak ennek a kiterjesztése egy családi sírra, ezért képzelték el helyként az alvilágot a zsidók.²⁸

---

²⁴ Vö. BARTHA, 476.

²⁵ Vö. HAAG, 1575.

²⁶ Vö. HIRSCH, 283.

²⁷ Vö. HAAG, 1575.

²⁸ Vö. HIRSCH, 283.

Fontos kiemelni, hogy az ószövetségi Szentírás régebbi könyvei a szemita antropológia nézeteit képviselik, a palesztinai ember számára a lélek magát az életet jelenti, és nem egy esetben állt a lélek a személyes névmás helyett a kifejezésben. A halál után ez a lélek nem tud tovább élni, hanem az egész ember teste marad fenn, és egyfajta árnyéklétbe merülve él tovább.²⁹ A mai ember számára test és lélek kettőssége természetes, de ez nem így volt az Ószövetség még nem hellenizált zsidósága körében. Ez az elképzelésbeli különbség félreértésekhez vezethet, ha mai értelemben használjuk az ószövetségi Szentírás leggyakrabban használt főneveit, mint a Szív, a Lélek, a Hús vagy a Szellem fogalmát. Ezek a héber költészetben gyakran egymással felcserélhetőek, szinte névmásként használja őket a szerző, mint ahogy azt már előbb a lélekkel kapcsolatban említettem. Ezek a fogalmak a sémi gondolkodás értelmében az egész embert jelölik, sajátos funkcióik révén körülfogják lényét, és nem elválaszthatóak tőle. A héber kifejezések sztereotípi, szó szerinti fordítása ennek következtében rossz irányba terelheti az értelmezést, a megértést, így elveszhet az eredeti mondanivaló.³⁰ A test és lélek szétválasztása csak a görög filozófia elterjedté válása során kerül bele a zsidó ember elképzeléseinek világába, ennek tanúi a Bölcsesség könyve, illetve a 2. Makkabeusok.³¹

A másik szemszögből nézve kiemelik az exegéták a zsidóság Seoljának és a mezopotámiai elképzeléseknek a számottevő hasonlóságát, illetve szó esik esetleges egyiptomi befolyásról is ezt az elképzelést illetően, bár megállapítható, hogy a zsidó felfogás a túlvilágot illetően közelebb áll a mezopotámiai és kánaáni elképzelésekhez, mint az egyiptomiakhoz.

Az egyiptomi elképzelés a túlvilágot az élet kétdimenziós folytatásaként fogja fel, nem pedig egy új és az addigitól eltérő állapotként. A síron túli örömök egyeznek az ember testi örömeivel, az egyének emberi formában az istenek életében osztoznak, lényegében megerősítést nyernek addigi létállapotukban, semmiféle állapotváltozás nem kívánatos, sőt egyenesen lehetetlennek bizonyul.³²

Ezzel ellentétben Mezopotámiában nem jelenik meg a halál utáni életbe vetett hit, hiszen a holtak birodalma, Arullu hatalmas sírként képzelhető el, amelyben félig öntudatlanul vagy élettelenül ott fekszenek a holtak. A mezopotámiai elképzelések erőteljes pesszimizmusról tesznek tanúságot, az élet vége egyértelműen a halál, az istenek pedig

---

²⁹ Vö. SCHMATOVICH János: *Bevezetés az Ószövetségbe- Az ígéretes emlékezete*, Szeged 2001, 512

³⁰ Vö. WOLFF, Hans Walter: *Az Ószövetség antropológiája*, Budapest 2001, 24-25.

³¹ Vö. SCHMATOVICH, 512.

³² Vö. BROWN- MCKENZIE, 449.

maguknak tartogatják a halhatatlanságot.³³ Az Istár pokolra szállását elmesélő alkotás így ír az alvilágról:

„A sötétség háza felé, Irkalla hajléka felé
Siet Istár istenasszony, Nannar tűzvérű leánya.
A sötétség háza felé, melyet oda nem hagyott még
Senki, soha, benne-élő; a sötétség útját járva,
Melyről nincs visszatérés...
A sötétség háza felé, melynek vakond-féle népe
Régen elszokott a fénytől. Földet és agyagot esznek
Lenn a fény- nem- járta mélyben, ember- nem- látta sötétben,
Dideregve, a halottak. Tollruha, mint a madáré,
Fedez el talpig őket. Por lepi be a kilincset,
Por lepi az ajtó zárát...”³⁴

Amennyiben beszélünk halál és sír kapcsolatáról, illetve a holtak birodalmáról, mint hatalmas sírról, szót kell ejteni a halálról is.

A Jahve-kultusz folyamatosan hadakozott a halottkultusz ellen, bár Izrael számára, más népekhez hasonlóan ez természetes lehetett³⁵, erről tanúskodik az a tény, hogy az ősi időkből még ismeretesek híres sírok, mint például Debóráé vagy Sámuelé,³⁶ valamint akadnak részletesen leírt ószövetségi temetések is, mint például Jákob temetése, amelyet a Ter50 ír le.³⁷ Nem volt kételkedés tárgya a túlvilági lét, ezért mindig fontosnak bizonyult a kapcsolatok rendezése, mert bár a halottak az ember segítségére³⁸ lehettek, úgy árthattak is.

A Második Törvénykönyv világosan megfogalmazza, hogy tizedet a halottnak nem szabad adni, és minden tized-beszolgáltatás alkalmával a zsidóknak ünnepélyesen meg kell vallani, hogy ezt a törvényt nem szegték meg.³⁹ Ennek a törvénynek az alapja az a megfontolás lehetett, hogy a holtak birodalmával semminek sem szabad érintkeznie annak tisztátalan volta miatt.⁴⁰ A zsidóság számára egyértelműen minden halott tisztátalan, és ez a

---

³³ Vö. BROWN- MCKENZIE, 449.

³⁴ RÁKOS Sándor: *Gilgames. Agyagtáblák üzenete*, Budapest 1974, 53; ANET,107.

³⁵ Vö. VON RAD, Gerhard: *Az Ószövetség teológiája*, Budapest 2000, 220.

³⁶ Vö. BARTHA, 477.

³⁷ Vö. WOLFF, 129.

³⁸ A Szentírás egyetlen halott idézést említ, amikor Saul elmegy az endori halottlátó asszonyhoz és az megidézi neki Sámuel. (1 Sám28,3-25)

³⁹ Vö. VON RAD, 221.

⁴⁰ Vö. WOLFF, 130.

tisztátalansága áterjed az emberekre, illetve az őt körülvevő tárgyakra is, a megtisztuláshoz pedig sajátos szertartás kapcsolódott a vörös tehén hamvaival kevert vízben való tisztálkodás mozzanatában. Mindennek az lett az eredménye, hogy a halottak kívül estek a kultusz hatáskörén, amelynek egyetlen Ura csakis Jahve lehet,⁴¹ és demitizálódott a halál, megfosztották minden szakralitásától, az Ószövetség elkezdte a maga szörnyűségében látni, illetve a halottak birodalmával kapcsolatos gazdag elképzelések pusztá utalásokká zsugorodtak.⁴²

A holtak birodalmának leírása

Izraeli szemléletmód szerint a holtak birodalma egy nagy, sírgödörszerű földalatti térség, ahová a holtak alászállnak,⁴³ a túlvilági árnyéklétük napjait tengető halottak „lakhelye”:⁴⁴ „Az alvilág a lakásom, s a sötétségben vetem meg ágyamat...” (Jób 17, 13) „Az alvilágba szállt alá kevélységed, és hárfáid zengése; rothadás alattad a fekvőhely, és férgek a takaród.” (Iz 14, 11) Erre utal a Második Törvénykönyv által használt „seól tahtit”, és a zsoltároknak gyakorta szereplő „seól tahtijá” fogalom, amelynek jelentése: „az alvilág mélye, halál verme”.⁴⁵ A sötétség és a tenger kaotikus erejének területe:⁴⁶ „Letettél engem a verem mélyére, a sötétségbe és a halál árnyékába.” (Zsolt 88, 7) Mélyen, a víz alatt található, illetve a menny legtávolabbi ellenpólusa.⁴⁷ „Íme, nyögnek az árnyszellemek a vizek és azok lakói alatt.” (Jób 26, 5) Az alvilág az a hely, ahonnan nincs visszatérés:⁴⁸ „Amint a felhő elenyészik, elmegy, úgy nem jön fel többé, aki alászállt az alvilágba, nem tér már vissza házába és otthona nem látja többé viszont.” (Jób7, 9) Ez a csend és a hallgatás uralma, távol Istentől, de mégsem az ő hatalmán kívül, Isten haragja a seolig üldözheti az embert, ahogy azt a zsoltárosok leírják:⁴⁹ „Ha alászállnék az alvilágba, jelen vagy.” (Zsolt 139, 8b) Ezzel szemben Sámuel könyve arról tanúskodik, hogy Isten ki is menthet az alvilágból kegyelme révén, noha ki kell jelentenünk, hogy ez nem áll kapcsolatban a feltámadás hitével. Sámuel anyja, Anna

---

⁴¹ Vö. VON RAD, 220- 221.

⁴² Vö. WOLFF, 131.

⁴³ Vö. GÁBOR György: *Legtávolabb az Örökkévalótól, Az ókori zsidóság halál- és túlvilágképe és a héber Biblia, II.*, <http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/gaborgyorgy.htm> (letöltve: 2010. február 9.) .

⁴⁴ Vö. VORGRIMMLER, Herbert: *Új teológiai szótár*, Budapest 2006, 551.

⁴⁵ Vö. GÁBOR, II.

⁴⁶ Vö. SCHMATOVICH, 512.

⁴⁷ Vö. ROUTLEDGE, Robin L.: *Death and Afterlife in The Old Testament*, Journal of European Baptist Study, ebsco adatbázis, letöltve: 2010. 03. 11., 7.

⁴⁸ Vö. HIRSCH, 283.

⁴⁹ Vö. HIRSCH, 282.

hálaénekében így beszél az Úrról:⁵⁰ „Az Úr tesz halottá és élővé, visz le az alvilágba s hoz vissza onnan.” (1Sám 2, 6) A Seolba való leszállás nem egyszer a meghalás képes kifejezése, utalás az eltemetésre, amint azt a zsoltárokból is láthatjuk:⁵¹ „A nemzetek beestek a maguk ásta verembe, a törben, amelyet elrejtettek, saját lábuk akadt meg.” (Zsolt 9, 16) Az odavezető út már az életben elkezdődik, kötelei hirtelen veszik körül az embert, kötelei („hebele Sheol”) körülfogják az embert, még a Talmud is az élők fölé kivetett hálóként beszél az alvilágról,⁵² és szörnyként nyitja fel száját, hogy áldozatait elevenen nyelje el:⁵³ „körülfogtak az alvilág kötelei, hatalmukba kerítették a halál tőrei.” (Zsolt 18,6) „Tűz lobban fel haragomban, s égni fog az alvilágnak fenekéig, megemészti a földet, termésével együtt s elégeti a hegyek alapjait.” (MTörv 32,22)

A halottak ezen a helyen nem érintkezhetnek egymással, nincs viszontlátás, noha egy helyen vannak. Csupán árnylétként folytatódik tovább a földi élet, hiszen azért a harcosoknak megvan a fegyvere,⁵⁴ a királyok trónon ülnek, és Sámuelen is köpeny van.⁵⁵ Létük azonban szomorú, nincs kapcsolatuk Istennel, a 88. zsoltárban ezt olvashatjuk:⁵⁶ „A holtak között van fekhelyem, mint a halálra sebzettek, akik a sírban alszanak, akikről nem emlékezel meg többé, és akiket kiteptek a kezedből. Letettél engem a verem mélyére, a sötétségbe s a halál árnyékába.” (Zsolt 88,6–7) A holtakat általában a „refaim” szóval nevezik meg, ami vagy a „rafa(h)” szóból ered, ennek jelentése gyenge, erőtlen, vagy egy másik lehetséges szótó a „rafa” ige, ami gyógyító tevékenységre utal. A „refaim” legkorábban a ras samrai dokumentumban lelhető fel, ám itt nem elhunytat jelent, hanem Baál követőit nevezik így.⁵⁷

A halál valami félelmetes erő az ókori zsidó világban, amelyet a Szentírás különböző elrettentő alakok formájában személyesít meg, ilyen például a gyászos pásztor képe: „Mint a juh, úgy terelődnek az alvilágba, a halál legelteti őket. Leszállnak a sírba sietve, alakjuk megsemmisül, az alvilág lesz lakásuk”(Zsolt 49, 15.), vagy az öldöklő angyalé: „az Úr angyala Jeruzsálemre nyújtotta ki a kezét, hogy azt is elpusztítsa.” (2 Sám 24,16a).

---

⁵⁰ Vö. BARTHA, 477.

⁵¹ Vö. BARTHA, 477.

⁵² Vö. GÁBOR, II.

⁵³ Vö. BARTHA, 477.

⁵⁴ Vö. HIRSCH, 282.

⁵⁵ Vö. BARTHA, 477.

⁵⁶ Vö. SCHMATOVICH, 512.

⁵⁷ Vö. GÁBOR, II.

A Seol fogalma a kanonizált zsoltáirodalomban és Jób könyvében

Az egyes zsoltárokból gyakori a fenyegető halálveszély motívumának felbukkanása. Hiszkija éneke Izajás könyvében igazán szépen fejezi ki, hogy az palesztinai ember számára eszményi a hosszú élet:⁵⁸ „így szóltam én: Napjaim közepén kell elmennem az alvilág kapuiba, megfosztva hátralévő éveimtől. ”(Iz 38,10). A korai halált a választott nép büntetésként értelmezi valamilyen bűn következményeképpen. Egészen Kr. e. a 2. századig a zsidó teológia csak bizonytalan fogalmakkal rendelkezett a halál utáni létről, a túlvilágról. A holtak birodalma a már említett Seol,⁵⁹ ami a zsoltárokból tizenöt alkalommal jelenik meg, magyar fordításban alvilágként, illetve Jób könyvében nyolc alkalommal le lehetjük fel a fogalmat.

H. Gunkel az egyes zsoltárműfajok formakritikai szempontból való tanulmányozása eredményeként úgy vélte, minden zsoltárnak meghatározott „Sitz-im-Leben”-je van, egyes csoportok hasonló irodalmi kifejezésmóddal, illetve tartalommal rendelkeznek, mögöttük pedig hasonló gondolatvilág és lelkiállapot állhat. Az elmélet értelmében az egyes zsoltárok nem személyes megnyilatkozásként értelmezhetők, hanem bizonyos meglévő formát követnek. Osztályozásuk alkalmával tehát nem csak a tartalmat, de a formát is szemmel kell tartani, és fontos figyelni arra is, hogy vannak úgy nevezett vegyes jellegű zsoltárok is, amelyekről nem lehet eldönteni, hová tartoznak.⁶⁰

Az dolgozathoz felhasznált szövegek nagy része a panaszzsoltár műfajába sorolható, a többi szövegek között akad úgy hálaadó zsoltár, mint bölcsességzsoltár és bizalomének. A továbbiakban tehát ennek megfelelően szó lesz az alvilággal kapcsolatos kijelentések előfordulásáról a panaszzsoltárokból, valamint más zsoltárműfajokból, végezetül pedig Jób könyvéről is.

Az alvilág képe a panaszzsoltárokból

A Zsoltárok könyve különböző műfajú zsoltárokat tartalmaz, ezeknek több mint egynegyede panaszzsoltár.⁶¹ A panaszzsoltárok a panasz jellegét tekintve még két további csoportra oszthatóak: vannak egyéni, illetve közösségi panaszzsoltárok, az egyén szorult

---

⁵⁸ Vö. SCHMATOVICH, 512.

⁵⁹ Vö. SCHMATOVICH, 512.

⁶⁰ Vö. JAKUBINYI György, *Ószövetségi Bevezető*, Gyulafehérvár, 1976, 219-221.

⁶¹ Vö. RÓZSA, 200.

helyzete miatt kér segítséget, a közösség pedig valamilyen nemzeti szerencsétlenségtől szeretne szabadulni, ezért fordul Istenhez.⁶²

A panaszszoltár több részből épül fel, Isten megszólításával indul, majd a zoltáros az Úr segítségét kéri. A zoltáros a továbbiakban leírja, mi az a baj, ami érte, Isten beavatkozását kéri és mintegy az Úr lelkére beszél, megindokolja a segítségkérést, érvel amellest, hogy miért kell az Úrnak segítenie neki. Ezután a háláját ecseteli, ami nem egyszer olyan mértékű, mintha már beállt volna a változás a csapások által sújtott zoltáros életében.⁶³

A Seol fogalma a Zsoltárok könyvében különböző, időnként visszatérő motívumokhoz kapcsolatosan jelenik meg.

Első, és talán egyik leggyakoribb motívum a feledés helyeként való megjelenítés, mint a betegségtől, haláltól való megszabadulás mellett szóló érv alapja. Ez a motívum először a Zsolt 6,6-ban jelenik meg, ám ennek megértéséhez figyelembe kell vennünk a Zsolt 6,3-4 –et is:⁶⁴ „Könyörülj rajtam Uram, mert erőtlenség vagyok, gyógyíts meg Uram, mert csontjaim remegnek. Lelkem teljesen összezavarodott, Uram meddig késlekedsz még? Fordulj felém Uram, és ments meg engem, szabadíts meg irgalmadban engem! Hisz a halál honában senki sem emlékezik meg rólad, az alvilágban ki dicséri téged?” (Zsolt 6,3–6).

A Zsolt 6 egyértelműen panaszszoltár, pontosabban egyéni panaszdal, amelyben a zoltáros Isten ismeretének az alvilágban megtapasztalható hiányával érvel. Ez a motívum később a Zsolt 30, 10-ben, a Zsolt 88, 11-13-ban, illetve a Zsolt 115, 17-ben is visszatér.⁶⁵ A zoltáros magáról mint betegről beszél, aki gyógyításért esedezik, és ezért érvel azzal, hogy egy halott ember már nem dicséri az Urat.⁶⁶ A betegség az, ami szétzúzza az életerőt és az élet értelmét is.⁶⁷ Kiemeli, hogy a halálban már nem gondol az ember Istenre, a seol egy, a kultusztól távoli szférája a világnak.⁶⁸ A kultusztól távoli hely képe a Zsolt 22,30-ban is felbukkan.⁶⁹ Fontos megemlíteni, hogy a zsidók számára a Seoltól való félelem nem egyszerűen halálfélelem volt, hanem az Isten szeretetének erejétől való elszakadástól rettegtek

---

⁶² Vö. RÓZSA, 200–201.

⁶³ Vö. JÜNGLING, HANS-WINFRIED: *Psalms 1-41*, In FARMER, WILLIAM R. (szerk.): *The International Bible Commentary, An Ecumenical Commentary for the Twenty-first Century*, Bangalore 1998, 839–840.

⁶⁴ Vö. KRAUS, HANS-JOACHIM: *Psalmen, 1. Kötet*, Wageningen 1961, 49–50.

⁶⁵ Vö. KSELMAN, JOHN S., S.S.–BARRÉ, MICHAEL L., S.S.: *Zsoltárok könyve*, In BROWN, RAYMOND E., FITZMYER, JOSEPH A., MURPHY, ROLAND E. (szerk.) *Jeromos Biblia Kommentár III*, Budapest 2003, 810.

⁶⁶ Vö. JÜNGLING, 843.

⁶⁷ Vö. ZENGER, ERICH: *Psalmen Auslegungen, 2*, Freiburg 1996.

⁶⁸ Vö. KRAUS, 50.

⁶⁹ Vö. KRAUS, 183.

ezek az emberek, mert a Seol nemcsak az élet vége, hanem Isten megtapasztalásának lehetőségei is megszűnnek ez által.⁷⁰

Egy gyakran használt visszatérő motívum a Seol megsemmisüléshez való kapcsolása, mint ahogyan azt a Zsolt 31-ben is láthatjuk. Ez egy két részre bontható zsoltár, egy panaszdal és egy hálaének együttese, nehezen határozható meg, mi a műfaja. Itt a zsoltáros az ellenségei megsemmisítését kéri, a vers visszautal a Zsolt 6, 6-ra, mivel a holtak némaságára kerül a hangsúly:⁷¹ „Érje szégyen a gonoszakat és némuljanak el az alvilágban.”(Zsolt 31, 18). Ebben az összefüggésben, az ellenségek megsemmisítésének kérésével kapcsolatban megemlíthető a 141-es zsoltár is, amely így fogalmaz:⁷² „Mint a földből kiszántott és széthasított rögök, úgy hullnak csontjaik az alvilágba.”(Zsolt 141,7)

Ugyancsak a megsemmisülés mozzanatát jeleníti meg a Zsolt 55 is az alvilág képéhez kapcsoltan. A vers visszautal a Szám 16,33-ra,⁷³ amely Dátán, Kóré és Abirám pusztulását írja le, akik fellázadtak Mózes ellen, de elnyelte őket élve a seol:⁷⁴ „Érje el az ilyeneket a halál, elevenen szálljanak az alvilágba, mert gonoszság lakik hajlékukban és szívükben.” (Zsolt 55,16.) Ez a vers átokként hangzik el, a zsoltáros tudatában van annak, hogy a sors elől senki sem menekülhet, de mivel a zsidóságban a korai halál büntetésnek számít, ezt a büntetést kéri az ellenség számára, akinek szívében gonoszság lakozik.⁷⁵ Ez a hasonlatos a Zsolt 63,10-hez, amely megemlíti, hogy akik a zsoltáros életére törnek, azok a föld mélyére fognak süllyedni, ami képletesen az alvilágra utal:⁷⁶ „Akik pedig meg akarják rontani életemet, lesüllyednek a föld mélységeibe.” (Zsolt 63,10.) Ez a szöveg viszont a 22-es zsoltárra utal vissza, ahol a 22,30-ban a zsoltáros szavai vonatkoznak az alvilágra, mint kultusztól távoli helyre, ahol a halottaknak nincsen semmilyen kapcsolata Istennel, de majd ezek a halottak is imádni fogják Istent:⁷⁷ „Csak őt imádják mind, akik a földben alszanak, leborulnak előtte mindazok, akik a porba leszállnak.” (Zsolt 22,30)

Az alvilág mélységként való ábrázolása is sok helyen jelenik meg, a már korábban említett Zsolt 63,10-ben, valamint Zsolt 86-ban is, amelyben a zsoltáros az eddigiekkel ellentétben nem az ellenségekre mond átkot és kér ítéletet, hanem köszönetet mond az Úrnak,

---

⁷⁰ Vö. KSELMAN- BARRÉ, 805.

⁷¹ Vö. KRAUS, 250.

⁷² RAVASI, GIANFRANCO: *Psalms 90- 150*, In FARMER, WILLIAM R.(szerk.): *The International Bible Commentary, An Ecumenical Commentary for the Twenty-first Century*, Bangalore 1998, 913.

⁷³ Vö. KRAUS, 404.

⁷⁴ Vö. GÁBOR, II.

⁷⁵ Vö. ZENGER, Erich- HOSSFELD, Frank- Lothar: *Psalmen 51-100, Herder Theologische Kommentar zum Alten Testament*, Freiburg 2007, 100- 101.

⁷⁶ Vö. KRAUS, 443.

⁷⁷ Vö. KRAUS, 183.

amiért a Seolból kimentette.⁷⁸ „mert nagy a te irgalmad irántam, és kiragadtad lelkemet az alvilág mélyéből.” (Zsolt 86,13) A kimentés valószínűleg még nem a feltámadás hitére utal, noha egyes exegéták szerint kimutatható remény, hogy Isten megszabadítja az embert az enyészettől.⁷⁹ A Zsolt 86,13 értelmezhető úgy is, mint Isten mindenhatóságára való rávilágítás, és ezzel az omnipotenciával szemben a Seol pusztító ereje is semminek minősül. A Zsolt 86, 12-13 olvasható rájátszásként a Shema Izrael⁸⁰ szövegére is, amelyet a Deuteronomium 6, 4-5-ben találhatunk meg.⁸¹ Ugyancsak a mélységgel asszociálja az alvilágot a Zsolt 139 is: „Ha fölmennék az ég magaslatába, te ott vagy, ha alászállnék az alvilágba, jelen vagy.” (Zsolt 139,8), amelyben az alvilág képe lényegében Isten transzcendenciájának válik kifejező eszközévé.⁸² Isten jelenléte a mennyben természetes, hiszen a hagyományos felfogás szerint az az ő „otthona”, ám a Seolban ez annál kevésbé magától értetődő, ellenben nem kizárható. Ha Isten mindenható, akkor nem lehet nála hatalmasabb erő az alvilág.⁸³

A panaszszoltárok körében még egy fontos képet kell kiemelni az alvilág leírásával kapcsolatosan. Vannak szövegek, amelyek a mindenkét elérő, elkerülhetetlen sors megfelelőjeként tárgyalják az alvilágot: a Zsolt 88, Zsolt 89, illetve a Zsolt 107. A Zsolt 88 előreutal a Zsolt 107-re, ahol a szerző a halál kapuiról beszél:⁸⁴

„Mert fájdalommal van tele a lelkem, és életem az alvilághoz közeledik” (Zsolt 88,4) „Ki az az ember, aki él, s halált nem látna, s megmenthetné lelkét az alvilág kezéből.” (Zsolt 89,49) „Minden étket megutált a lelkük, s a halál kapuihoz közeledtek. De szorongatásukban az Úrhoz kiáltottak s ő gyötrelmükből kiragadta őket.” (Zsolt 107,18-19).

A Zsolt 88-ban az alvilág konkrét említésén kívül más arra utaló kifejezések is megjelennek, mint például a mélység, vagy a sötétség, és itt, ezen a helyen csak árnyak léteznek, minden vitalitás és erő hiányában.⁸⁵

107. zsoltár kapcsán az alvilágról, mint az Úr iránti hála egyik alapmotívumáról is lehet beszélni, elvégre az az állapot, amelyből Isten megszabadítja a rászorultakat.⁸⁶

---

⁷⁸ Vö. KRAUS, HANS- JOACHIM: *Psalmen, 2. Kötet*, Wageningen 1961, 598.

⁷⁹ Vö. ZAMFIR KORINNA: *Ószövetségi Exegézis*, Kolozsvár 2008, 204.

⁸⁰ A Shema Izrael (Halld Izrael) egy zsidó hitvallás, amelyet Isten választott népe naponta három alkalommal mond el: „,,Halld, Izrael! Az Úr, a mi Istenünk az egyetlen Úr! Szeresd Uradat, Istenedet szíved, lelked mélyéből, minden erőddel!” (MTörv 6,4-5)” (Hagiosz, <http://www.hagiosz.net/?q=feltekeny9>, letöltve: 2010.04.27)

⁸¹ Vö. ZENGER– HOSSFELD, 544.

⁸² Vö. KRAUS, 918-919.

⁸³ Vö. ZENGER, Erich– HOSSFELD, Frank- Lothar: *Psalmen 101- 150, Herder Theologische Kommentar zum Alten Testament*, Freiburg 2007, 723.

⁸⁴ Vö. KRAUS, 608.

⁸⁵ Vö. ZENGER– HOSSFELD, 572.

⁸⁶ Vö. KRAUS, 749.

Ugyanakkor a Zsolt 88-ban felfedezhető a Seol, mint sírbolt leírása, aminek kapui vannak, a Zsolt 88,7 már egyenesen veremként jeleníti meg ezt a helyet.⁸⁷

Az alvilág leírása egyéb zsoltárműfajokban

A panaszszoltárokhoz sokban hasonlítanak a hálazsoltárok, Joachim Kraus egyenesen együtt tárgyalja a műfajok meghatározásánál ezt a kettőt.⁸⁸ A hálazsoltárok alapeleme Isten üdvözítő tetteinek a hirdetése. Ezek a zsoltárok lehetnek egyéni vagy közösségi jellegűek, akárcsak a panaszszoltárok. A különbség, hogy itt nem a szenvedés ecsetelése és a kérés dominál, hanem a hála a szabadulásért.⁸⁹ A panaszszoltár műfajához ugyancsak közel áll a bizalomének, amely azt hirdeti, hogy Isten jó.⁹⁰

Itt első motívumként tárgyalható a Seol, mint a büntetés helye, ahogy az a Zsolt 9, 18-ban megjelenik. A görög, illetve a latin fordítás a 9. és a 10. zsoltárt egybeveszi, a héber Szentírás két külön zsoltárral számol. A 9. zsoltárt a hálazsoltárok kategóriájába sorolják, alapvető motívuma az ellenségek megsemmisítése és az emiatt történő hálaadás:⁹¹ „Az alvilágba térnek a vétkesek, minden nemzet, mely megfélekedett Istenről.” (Zsolt 9,18).

A büntetés motívumával szorosan összefügg a romlás motívuma is, amely a Zsolt 16-ban jelenik meg. Ez egy bizalomének, melynek központi mondanivalója, hogy Isten jó. A zsoltáros egyes szám első személyben beszél önmagáról, a 16,10-ben jelenti ki, hogy bízik Istenben és abban, hogy az Úr majd nem hagyja el a halál órájában sem, megmenti az alvilágtól és a romlástól.⁹² A héber „saat” szó jelentése gödör vagy sír, alvilág, de a Septuaginta már romlásnak fordítja:⁹³ „Mert nem hagyod az alvilágban lelkeket, s nem engeded, hogy szented romlást lásson.” (Zsolt 16,10)

Fontos hálazsoltár a Zsolt 18 is, amelyben a Seol a káosz helyeként, már-már antropomorf vonásokat birtokolva jelenik meg. A 18. zsoltár királyi győzelmi ének, amelyet a hagyomány a 2Sám 22-ben is megőrzött, a két szöveg közül minden valószínűség szerint a zsoltár a későbbi változat.⁹⁴ Az alvilág fogalma a 18,6-ban jelenik meg, a zsoltáros mitológiai

---

⁸⁷ Vö. GÁBOR, II.

⁸⁸ Vö. KRAUS 1, LI–LII.

⁸⁹ Vö. RÓZSA, 200–201.

⁹⁰ Vö. JÜNGLING, 850.

⁹¹ Vö. KRAUS 1, 84.

⁹² Vö. JÜNGLING, 850–851.

⁹³ Vö. KSELMAN- BARRÉ, 811.

⁹⁴ *Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján*, Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, Budapest 2002, 560.

nyelvezetet használ,⁹⁵ a szükségét és a szorongatást ábrázolja: „körülfogtak az alvilág kötelei, hatalmukba kerítették a halál törei”. A Káoszra mint a rend és a teremtés ellenségére történő utalás összefüggésbe hozható a Tiamat mítosszal, ami később a Zsolt 93-ban is megfigyelhető.⁹⁶ A káosz mint olyan veszélyezteti a rendet, a teremtést, de Isten hatalmasabb.⁹⁷ Ezt a képet kapcsolja az alvilághoz a Zsolt 116 is. Ez tulajdonképpen egy egyéni hálazsoltár a fogság utáni időkből, egy úgy nevezett hallel- zsoltár. Az áthagyományozás során feltehetően egy redaktor osztotta két részre, amit a latin és a görög fordítás két külön zsoltárként kezel.⁹⁸ Itt egy múlt idejű beszámolóval találkozunk a szorongatást illetően: „Körülvettek engem a halál gyötrelmei, rám találtak az alvilág veszedelmei, szorongatásba és nyomorúságba jutottam.” (Zsolt 116,3). A Zsolt 116 élénk képekkel ragadja meg a Seol mibenlétét, és rendületlenül bízik abban, hogy Isten hatalma erősebb a halálnál és a gonosznál.⁹⁹

A Zsolt 107-hez hasonlóan Zsolt 30-ban is a hálaadás egyik alap oka az alvilágból való megmenekülés. Ez a zsoltár Istent mint királyt dicsőíti,¹⁰⁰ a zsoltáros az Urat dicséri, amiért megmentette őt a haláltól, felemelte a Seolból:¹⁰¹ „Uram, visszahoztad lelkemet a az alvilágból, életben tartottál, hogy ne szálljak a sírba.” (Zsolt 30,4) Az ókori Keleten súlyos betegnek lenni azt jelentette, hogy az ember már a Seolban tartózkodik, de Isten meggyógyítja, és ez által kimenti az alvilágból, de nincs szó feltámadásról.¹⁰² A megmenekülés, mint a hálát indokló isteni cselekedet a Zsolt 49-ben is feltűnik, a halál pásztorként való szemlélése mellett.

Egyedülálló a Zsolt 49, amely a bölcsességzsoltárnak nevezett műfaj-kategóriába sorolható, tanító költemény, amely valószínűleg egy hellén bölcstől származik, és a halálról mint pásztorról beszél:¹⁰³ „Mint juh, úgy terelődnek az alvilágba, a halál legelteti őket. Leszállnak a sírba sietve, alakjuk megsemmisül, az alvilág lesz lakásuk. De az én lelkemet Isten megváltja, az alvilág hatalmából kiragad engem.” (Zsolt 49,15–16). A holtakat juhként terelgető halál alakjában egyes exegeták a kánaáni Mot istenség alakját vélik felfedezni, akinek az alakja a Ras Samra-i szövegekből ismert. A Seol itt úgy jelenik meg, mint amire kiterjed Isten hatalma, az ő szolgálatában áll az alvilág is. A 49,16 egy panaszzsoltárhoz

---

⁹⁵ Vö. KSELMAN–BARRÉ, 812.

⁹⁶ Vö. KRAUS, 142–143.

⁹⁷ Vö. *Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján*, 611.

⁹⁸ Vö. *Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján*, 625.

⁹⁹ Vö. RAVASI, GIANFRANCO: *Psalms 90–150*, In FARMER, WILLIAM R. (szerk.): *The International Bible Commentary, An Ecumenical Commentary for the Twenty-first Century*, Bangalore 1998, 906–907.

¹⁰⁰ Vö. JÜNGLING, 865.

¹⁰¹ Vö. KSELMAN- BARRÉ, 814.

¹⁰² Vö. KRAUS, 242.

¹⁰³ Vö. *Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján*, 581.

tartozó hálaadás, benne a győzelem bizonyosságával, hiszen a zsoltáros vallja, hogy Isten még a halál birodalmából is megszabadítja, mindez a hit próbatételeként is értelmezhető.¹⁰⁴ Az alvilágból való kiragadásban egyes értelmezők az Istennel való jövendő együttlét lehetőségét látják a Zsolt 73,23-26-hoz hasonlóan, és a szövegben használt „elragadni” ige Illés, illetve Hének elragadásakor használatos.¹⁰⁵

A Seol Jób könyvében

Jób könyve az igaz szenvedésének kérdésére próbál választ találni, és bár nem tartozik a zsoltárokhoz, mégis előfordul benne a panasz,¹⁰⁶ az Alvilág fogalma is megjelenik soraiban, pontosan nyolc alkalommal. Az embernek szembe kell néznie a szenvedés és elmúlás kérdésével, ami a bölcsességirodalomban, és ezen belül Jób könyvében központi téma.¹⁰⁷

Jób könyvében az alvilág először a 7. fejezetben van említve, Jób monológja folyamán, pontosabban a Jób 7,9-ben találkozunk a szóval: „Amint a felhő elenyészik, elmegy, úgy nem jön fel többé, aki alászállt az alvilágba.” (Jób 7,9) A szöveg a halál végességét és visszafordíthatatlan voltát hangsúlyozza. Valószínűleg az egész történet másként alakult volna, ha Jób tudna az utolsó ítéletről vagy a halál utáni jutalmazásról, de ilyen hitről semmilyen ismerete nincs.¹⁰⁸ Fontos megjegyezni, hogy az ókori keleten a halál birodalma az a hely volt, ahonnan nincs visszatérés (erSīt lā tāri).¹⁰⁹

A továbbiakban a Jób 11-ben kerül ismét említésre a fogalom, Szófár beszédében, ahol a 11,8–9 szemléletes megjegyzés Isten transzcendenciáját, mindenek fölöttiségét illetően:¹¹⁰ „Magasabb az az égnél – mit is tehetnél? Mélyebb az alvilágnál – hogy ismernéd meg?” (Jób 11,8). Szófár tehát Isten nagyságáról beszél, ami már a gigantikus határait súrolja, képekben sem könnyű elmagyarázni, de mélyebb a Seolnál,¹¹¹ annál a Seolnál, ami a héber és keleti felfogásban egy földalatti, mély és félelmetes üreg, ahol halála után mindenki majd napjait fogja tengetni, elfeledve és alaktalanul, ismét feltűnik itt a mélység képe, mint az alvilág megfelelője.¹¹² Ugyancsak Isten transzcendens voltának tényét emeli ki a Jób 26,6 is: „mez

---

¹⁰⁴ Vö. KRAUS, 366–369.

¹⁰⁵ Vö. KSELMAN- BARRÉ, 819.

¹⁰⁶ Vö. RÓZSA, 212–213.

¹⁰⁷ Vö. ZAMFIR, 230.

¹⁰⁸ Vö. MACKENZIE, R. A. F. – MURPHY, ROLAND E.: *Jób könyve*, In BROWN, RAYMOND E., FITZMYER, JOSEPH A., MURPHY, ROLAND E. (szerk.) *Jeromos Biblia Kommentár III*, Budapest 2003, 727.

¹⁰⁹ Vö. HORST, FRIEDRICH: *Hiob*, XVI/2, Vluyn 1968, 117–118.

¹¹⁰ Vö. MACKENZIE–MURPHY, 730.

¹¹¹ Vö. MURPHY, ROLAND E. : *Job*, , In FARMER, WILLIAM R.(szerk.): *The International Bible Commentary, An Ecumenical Commentary for the Twenty-first Century*, Bangalore 1998, 823.

¹¹² Vö. Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján, 526.

nélkül van az alvilág előtte és nincsen leple az enyészet helyének” (Jób 26,6). A szöveg kontextusát tekintve Isten hatalmának nagyságáról beszél, amely még a Seolra is kiterjed.¹¹³

A Seol Jób könyvében érdekes módon a feledés, de ugyanakkor a menekülés helye is, ahogy azt nem csak a Jób 14, 13 tükrözi, a későbbiekben a Jób 26,6-ban is megjelenik az „enyészet helye”. A Jób 14,13 Jób válasza Szófár beszédére: „Bárcsak biztos helyen tartanál az alvilágban, és elrejténé, amíg el nem ül haragod.” (Jób 14,13). Ez a mondat meglepő kettősséget feltételez Istenről, aki saját haragja elől rejtene el az embert.¹¹⁴ A seol itt az a hely, amely Istentől távol van, és amelynek „lakóiról” az Úr mintegy megfélekedik.¹¹⁵ A Jób 17 a főhős válasza Elifáz szavaira, és itt a Seol kétszer is megjelenik: „Remélhetek-e valamit? Az alvilág a lakásom, s a sötétségben vetem meg ágyamat” (Jób 17,13), valamint: „Mind, amim van leszáll az alvilág fenekére; vajon ott legalább lesz-e nyugodalmam?” (Jób 17,16). Itt Jób enyhe iróniával fűszerezve utasítja el végérvényesen a boldog jövőt, eleven képekkel szemlélteti azt, ami rá vár, és amit már elfogadott.¹¹⁶ Jób tehát megbarátkozik a halál és a sír gondolatával.¹¹⁷ A könyvben további két alkalommal jelenik meg az alvilág szó, a büntetés és a feledés helyeként és minden alkalommal Jób válaszában, mint ami az érvelésének fontos alapját képezi: „egy pillanat alatt szállnak az alvilágba” (Jób 21,13b), „Szárazság és hőség eltünteti a hó vizét, az alvilág pedig a bűnösöket” (Jób 24,19.) Itt fontos kiemelni, hogy Jób könyvében még nincs szó halál utáni jutalmazásról és büntetésről, vagy legalábbis nem a mai mennyország és pokol fogalmaink értelmében.¹¹⁸ A palesztinai ember számára nem a Seolba való megtérés számított büntetésnek, hanem a korai halál, talán erre utalhat az, hogy a bűnösök „gyorsan megtérnek.”¹¹⁹

Összegzés

A fent tárgyalt szövegek alapján elmondható, hogy a holtak birodalma első sorban a feledés helye, ahol megszakad a kapcsolat Isten és ember között, már nincs lehetőség az Úr imadására, mert ez egy kultusztól távoli hely, valahol a föld alatt, és azonosítják a mélység fogalmával is. A zsoltárosok számára érvként szolgál a szenvedéstől és pusztulástól való menekülésük mellett, hogy a Seolban már senki nem dicséri az Urat. Mint azt már említettem,

---

¹¹³ Vö. DÖBRÖSSY, 520.

¹¹⁴ Vö. MACKENZIE–MURPHY, 731.

¹¹⁵ Vö. HORST, XVI/3, 210–211.

¹¹⁶ Vö. MACKENZIE–MURPHY, 733.

¹¹⁷ Vö. DÖBRÖSSY LÁSZLÓ: *Jób könyvének magyarázata*, In *A Szentírás magyarázata I. (Jubileumi kommentár)*, Budapest, 1995, 516.

¹¹⁸ Vö. MURPHY, 826–827.

¹¹⁹ Vö. SCHMATOVICH, 512.

a zsidók számára a Seoltól való félelem nem pusztán halálfélelem volt, hanem rettegés attól, hogy elszakadnak Istentől és az Ő szeretetétől. Ez a feledés helye, és innen nincs visszatérés, nincs feltámadás, mindenkinek egyformán és végérvényesen ez a sorsa a halál után.

A Seol olyan hely, akár egy sírbolt, kapui vannak, és az embert körülfogják kötelei, néhol a Káosz helyének is tekintik, azonosítva az Őstengerrel. Érdekes, hogy más szövegekben viszont épp az kap fontos szerepet, hogy Isten kegyelme itt is megnyilvánul, Ő az, aki megzabolázza ezt a kaotikus helyet, és mindenható volta is megerősítést nyer ez által.

Végeredményben elmondható, hogy egy összetett képet kapunk a Seolról, élénken ábrázolva, olyan metaforákkal, és képekkel, mint a mélység, a sötétség, a feledés helye, a hely, ahonnan nincs visszatérés, és ahol megszakad ember és Isten kapcsolata.

Alvilág: zsidó vs. mezopotámiai elképzelés

A Szentírás kissé elszórt szövegekben ad átfogó képet a seolról, arról az alvilágról, amit a zsidók elképzelték. Érdekes megfigyelni, mennyire hasonlít ez az elképzelés a környező, szomszédos népek elképzeléseéhez, ezért is kerül összehasonlításra az itt következőkben a Szentírás alvilág képe röviden az ékírásos akkád eposzok némely gyöngyszemével. Két szöveget emelek ki az összehasonlítási alapként szolgáló akkád alkotások közül: az *Istár pokolra száll* című alkotást és a Gilgames eposzt, ahol szintén olvashatunk az alvilág leírásáról.

Az *Istár pokolra száll* azt meséli el, ahogyan a szerelem istennője meglátogatja nővérét, Ereskigált, aki az enyészetet testesíti meg. Az alkotás egy sok kapuval rendelkező földalatti helyről beszél, amelyet részletesen így ábrázol elbeszélője:

„A sötétség háza felé, Irkalla hajléka felé

Siet Istár istenasszony, Nannar tűzvérű leánya.

A sötétség háza felé, melyet oda nem hagyott még

Senki, soha, benne-élő; a sötétség útját járva,

Melyről nincs visszatérés...

A sötétség háza felé, melynek vakond-féle népe

Régen elszokott a fénytől. Földet és agyagot esznek

Lenn a fény- nem- járta mélyben, ember- nem- látta sötétben,

Dideregve, a halottak. Tollruha, mint a madáré,

Fedezi el talpig őket. Por lepi be a kilincset,

Por lepi az ajtó zárát...¹²⁰

Egy olyan alvilág leírását olvashatjuk e sorokban, amely a „sötétség háza”, ahonnan nincs visszatérés, népe rég elszokott a fénytől, didereg, és tollruhába burkolózik. Ha a Szentírás alvilágképét nézzük, akkor a tollruhát illetően sehol nem olvashatunk párhuzamot, valamint a didergés sincs említve, a sötétség viszont Jóbnál megjelenik: „a sötétségben vetem meg ágyam.” (Jób 7,9b). A Seolból nincs visszatérés, ám a zsidó elképzelés véleményem szerint kevésbé olyan, ami sírásra és rettegésre készíthetne. Nem vonzó hely, hiszen előzőleg láthattuk, hogy a zsoltárosok nem egyszer adnak hálát szabadulásukért, vagy kérnek szabadulást: „De az én lelkemet Isten megváltja, az alvilág hatalmából kiragad engem.” (Zsolt 49,16). Viszont a zsidó hitvilágban Isten ennek a helynek is ura, „mez nélkül van az alvilág előtte és nincsen leple az enyészet helyének”(Jób 26,6), míg az eposz alvilága olyannak tűnik, amelyen nem uralkodnak más istenségek, a sajátját, Ereskigált kivéve, és ettől lesz önkényes ez az uralkodás, még Istár sem szabadul nővére kezéből. Végeredményben elmondható, hogy a zsidó elképzelés, bár eléggé eleven képekkel ábrázolják, nem egyszer áldozatait elnyelő szörnyként, mégis „barátságosabb” helynek tűnik, mint az a hely, amelyet a mezopotámiai emberek alvilágként elképzelték, hiszen rendkívül pesszimista képet kapunk.¹²¹

A másik, a téma szempontjából fontos mű a Gilgames eposz, amelyben Enkidutól kapunk rövid leírást az alvilágról. Ez az eposz is rendkívül pesszimista képet rajzol az alvilágról, Gilgames kérdésére Enkidu válaszolni is alig akar. Először álmában látja az alvilágot, ekkor így beszél róla:

„Gilgames, szeretett barátom, szörnyű álmot láttam az éjjel,
Egyedül állottam a földön, vihartól vemhes éjszakában,
S hirtelen mellettem termett valami élő: félig ember,
Félig saskeselyű... ijesztő karmait felém feszítette.
Majd reám fútt s keselyűszárnyak sarjadtak nyomban karjaimból.
Kövess engem, úgymond, kövess hát! Irkalla hajlékába szállunk!
A sötétség házába szállunk! »soha-vissza« úton röpködünk!
A házat, azt az éjsötétet, nem hagyja el többé, ki egyszer
Magas küszöbét átlépte. Fény nélkül él, öröm nélkül él
A halál háza, vaksötétben imbolyognak ott-lenn az árnyak,
Port isznak és agyagot esznek. Fény hozzájuk soha nem ér már,

---

¹²⁰ RÁKOS, 53; ANET,107.

¹²¹ Vö. BROWN– MCKENZIE, 449

Sötétben, vaksin imbolyognak, tollruhát viselnek az árnyak.
A por házában, sötét rajjal, tollruhásan, vak madarakként
Imbolyognak elő a holtak, felborzolt tollú madarakként...
A por házában jogarakkal palástokkal és koronákkal
Vastagon borítva a padló... Agyagot esznek a királyok,
Port isznak ama fejedelmek, kik a világot leigázták...
A por házában szűz és ringyó egyugyanazon padkán görnyed;
Részegesek és bornemisszák, szolgák és papi fejedelmek,
Tudós bölcsek és eszelősek osztályostársak a halálban...”¹²²

A másik alkalom, amikor Enkidu az alvilágról beszél, később következik be. Ő már nincs az élők sorában, csak Éa engedelmével találkozhat Gilgamesssel, aki őt az alvilág rendjéről faggatja:

„»Ne kívánd, hogy szóljak, barátom! Szívesebben hallgatok inkább,
Mert ha szólnék az alvilágról és az árnyékoknak életéről,
Zokogva a földre leülnél, nap- nap után jajgatva sírnál.«
»Zokogva a földre leülök, nap- nap után jajgatva sírok,
csak szólj az alvilág életéről.«
»Testemet minap még foghattad, látásán még örvendezhettél-
S mára már férgek lepik- falják, mint rossz ruhát átal- lyuggatván;
Testemet minap még foghattad, látásán még örvendezhettél-
S mára már, mint a gátrakó zsák, színültig telt földdel- homokkal.«
Gilgames így kiáltott: »Ó jaj!« s zokogva a földre legörnyedt,
Gilgames így kiáltott: »Ó jaj!« s zokogva a földre leomlott.”¹²³

Ugyancsak egy sötét alvilág képével találkozhatunk, amelyről Enkidu beszél, és szavai hatására még Gilgames is zokogni kezd. A sorokat olvasva úgy tűnik, itt a sötétség uralkodik, ami a seolra is jellemző. A madarak nem jelennek meg a zsidó elképzelésben, ehelyett elenyésznek a testek, amint azt a 49. zsoltárban is olvashatjuk: „Leszállnak a sírba sietve, alakjuk megsemmisül, az alvilág lesz lakásuk. De az én lelkemet Isten megváltja, az alvilág hatalmából kiragad engem.” (Zsolt 49,15–16). A zsoltárosnak mint hívő embernek úgy tűnik, van reménye megszabadulni innen, és nem a lehető legtávolabb kerülni Istentől. A második

---

¹²² RÁKOS, 131–132, ANET 87.

¹²³ RÁKOS, 165; ANET 98–99.

idézetben azonban már Enkidu is árnyakról beszél madarak helyett, ami így inkább egyezik a seolhoz tartozó elképzelésekkel. Rendkívül pesszimistán ábrázolja ezt a világot a Gilgames eposz is, olyan helyként, ahonnan nincs visszatérés, ahol sötétség uralkodik, és ahol a halálban mindenki egyenlő, legyen király vagy koldus.

A szövegeket olvasva levonható a következtetés, hogy vannak ugyan hasonlóságok a kétféle elképzelés között, de vannak különbségek is szép számban. Közös az az elképzelés, hogy az alvilág egy sötét, földalatti térség, ahol az elhunytak tengetik szomorú sorsukat. A másik oldalon ott vannak az apró kis különbségek: a seol annyira részletesen nincs leírva, mint a mezopotámiai alvilág, aminek következtében kevés apró részletre akad párhuzam, vagy mutatható fel az ellentéte, de a lényeges elemek megvannak. Mindkét hely sötét, mély és a szomorúság helye, és bár a zsidó kép elég elevenen van megrajzolva, metaforákkal és hasonlatokkal tele, mégsem annyira pesszimista, mint mezopotámiai társa. A rettegni való benne nem a körülmények mibenléte, hanem az Istentől való elszakadás ténye.

Befejezés

Dolgozatom elsődleges célja az volt, hogy megpróbáljam röviden felvázolni, hogyan ábrázolják a zsoltárok, illetve Jób könyve a Seolt mint a halál utáni léthez kapcsolódó tartózkodási helyet, és ezt nagyon röviden összevetni a *Gilgames* és az *Istár alászáll a pokolba* című eposzok alvilág-ábrázolásával. Az előzetes terv alapján sikerült összefoglalnom, milyen formái vannak a Szentírásban az alvilággal kapcsolatos elképzeléseknek, és kiemeltem a legfontosabbakat: mint a gyehennát, vagy a fogalom görög megfelelőjeként szereplő Hádész. A továbbiakban sikerült bemutatnom a szó etimológiáját, majd a fogalom kialakulási folyamatát vázoltam, számba véve, milyen más mitológiák befolyásolhatták a zsidó alvilágképének fejlődését, és kitértem az egyiptomi, illetve a mezopotámiai alvilágképre. Végül ezt követően felvázoltam, hogy a Szentírás milyen képet alkot az alvilágról. Az általános kép megalkotását követően sikerült összegyűjteni azokat a szövegeket a Zsoltárok, illetve Jób könyvéből, amelyek említik vagy utalnak az alvilágra, és ezeket fejtegetve vázoltam fel, hogyan jelenik meg a zsoltárosok előtt, valamint Jób panaszaiban ez a hely. Miután sikerült összeállítani e fogalomról egy átfogó képet, ezt összevetettem két olyan eposz alvilágról szóló részleteivel, amelyek részletes leírást adnak a mezopotámiai elképzelésekről. Mint azt a dolgozat elején jeleztem a fogalom kialakulása kapcsán, a mezopotámiai elképzelések elég közel állnak a zsidók által kialakított képhez, és az összehasonlítás eredményeképpen levonható a következtetés, hogy valóban felfedezhető hasonlóság a két elképzelés között.

Maga a Seol úgy jelenik meg, mint a feledés helye, ahol a sötétség uralkodik, és amelyet a föld alatt találhatunk meg. A halottak pusztán árnyként tengetik itt hátralévő napjaikat, és a halál a pásztoruk, ahogy azt a 49es zsoltárban olvashatjuk. Ez a hely a mennyország ellenpólusaként szerepel a Szentírásban, és a zsoltárosok nem egyszer használják érvként, amikor Isten „lelkére beszélnek”, mert itt az ember távol van Istentől, és már nem dicséri.

Kutatásaim alapján tehát állíthatom, hogy a Seol a zsidó hiedelmek egy fontos alapeleme, amelynek kialakulása hosszú időt ölel fel, és erről a legátfogóbb képet éppen a Zsoltárok könyvében, valamint Jób könyvében találhatjuk. Továbbá állítom azt is, hogy nagyfokú hasonlóság van ezen elképzelések és a mezopotámiai kép között, bár természetesen mindkét kép fejlődése saját utat járt be, de feltehetően nem egymástól függetlenül.

FORRÁSANYAG

Primér forrásanyag

Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján, Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, Budapest, 2002.

BibleWorks for Windows 8.0, Software for Biblical Exegezis and Research.

Biblia Hebraica Stuttgartensia, Stuttgart, 2007.

PRITCHARD, J. B.(szerk.): *Ancient Near Eastern Texts (ANET)*, New Jersey, 1975.

RÁKOS Sándor: *Gilgames. Agyagtáblák üzenete*, Budapest 1974.

VANYÓ László (szerk.): *Apokrifek*, Budapest 1980.

Enciklopédiák, szótárak

BARTHA Tibor: *Keresztény bibliai lexikon*, Budapest 1995.

HAAG, Herbert: *Bibliai Lexikon*, Budapest 1989.

HIRSCH, Emil G. : *Sheol*, In *Jewish Encyclopedia*

<http://www.jewishencyclopedia.com/view.jsp?artid=614&letter=S> , (letöltve: 2010. 02. 26.).

KAUFMANN, Kohler – BLAU, Ludwig: *Gehenna*, In *Jewish Encyclopedia*

http://www.jewishencyclopedia.com/view_page.jsp?artid=115&letter=G&pid=0 (letöltve: 2010. 03. 02.).

KITTEL, Gerhard (szerk.): *Theologisches Wörterbucg zum Neuen Testament*, 1. Kötet, Stuttgart, év nélkül.

LAGASSE, P., GOLDMAN, L., HOBSON, A., NORTON, S.(szerk.)*Columbia Electronic Encyclopedia*, 6th Edition, New York 2000.

<http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=a9h&AN=39027752&site=ehost-live>">Hades (letöltve: 2010. 02. 21.).

RICHARDS, O. L. : *Expository Dictionary of The Bible Words*, Michigan 1995.

VORGRIMMLER, Herbert: *Új teológiai szótár*, Budapest 2006.

Biblikus irodalom

ÁLVAREZ VALDÉS, Ariel: *Ce spune Biblia despre Iad*, In ÁLVAREZ VALDÉS: *Ce știm despre Biblie*, 9. kötet Iași 2006.

BROWN, Raymond E. – MCKENZIE, John L.: *Az Ószövetségi gondolkodás elemei*, In BROWN, Raymond E., FITZMYER, Joseph A., MURPHY, Roland E.(szerk.) *Jeromos Biblia Kommentár III*, Budapest 2003.

BROWN, Raymond E. – NORTH, Robert: *Biblikus földrajz*, In BROWN, Raymond E., FITZMYER, Joseph A., MURPHY, Roland E.(szerk.) *Jeromos Biblia Kommentár III*, Budapest 2003.

GÁBOR György: *Legtávolabb az Örökkévalótól, Az ókori zsidóság halál- és túlvilágképe és a héber Biblia*, <http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/gaborgyorgy.htm> (letöltve: 2010. február 9.).

JAKUBINYI György, *Ószövetségi Bevezető*, Gyulafehérvár, 1976.

RÓZSA Huba: *Az Ószövetség keletkezése. Bevezetés az Ószövetség könyveinek irodalom és hagyománytörténetébe*, II. kötet, Budapest 1996.

ROUTLEDGE, Robin L.: *Death and Afterlife in The Old Testament*, Journal of European Baptist Study, Ebsco adatbázis, letöltve: 2010. 03. 11.

SCHMATOVICH János: *Bevezetés az Ószövetségbe- Az ígéretek emlékezete*, Szeged 2001.

VON RAD, Gerhard: *Az Ószövetség teológiája*, Budapest 2000.

WOLFF, Hans Walter: *Az Ószövetség antropológiája*, Budapest 2001.

Exegézis tanulmányok

DÖBRÖSSY László: *Jób könyvének magyarázata*, In *A Szentírás magyarázata I. (Jubileumi kommentár)*, Budapest, 1995.

HORST, Friedrich: *Hiob*, XVI/2, Vluyn 1968.

JÜNGLING, Hans-Winfried: *Psalms 1– 41*, In FARMER, William R.(szerk.): *The International Bible Commentary, An Ecumenical Commentary for the Twenty-first Century*, Bangalore 1998.

KRAUS, Hans- Joachim: *Psalmen*, 1. Kötet, Wageningen 1961.

KRAUS, Hans- Joachim: *Psalmen*, 2. Kötet, Wageningen 1961.

KSELMAN, John S. – BARRÉ, Michael L. : *Zsoltárok könyve*, In BROWN, Raymond E., FITZMYER, Joseph A., MURPHY, Roland E.(szerk.) *Jeromos Biblia Kommentár III*, Budapest 2003.

MACKENZIE, R. A. F. – MURPHY, Roland. E. : *Jób könyve*, In BROWN, Raymond E., FITZMYER, Joseph A., MURPHY, Roland E.(szerk.) *Jeromos Biblia Kommentár III*, Budapest 2003.

RAVASI, Gianfranco: *Psalms 90– 150*, In FARMER, William R.(szerk.): *The International Bible Commentary, An Ecumenical Commentary for the Twenty-first Century*, Bangalore 1998.

ZAMFIR Korinna: *Ószövetségi exegézis*, Kolozsvár 2008.

ZENGER, Erich: *Psalmen Auslegungen*, Freiburg 1996.

ZENGER, Erich– HOSSFELD, Frank- Lothar: *Psalmen 51-100, Herder Theologische Kommentar zum Alten Testament*., Freiburg 2007.

ZENGER, Erich– HOSSFELD, Frank- Lothar: *Psalmen 101- 150, Herder Theologische Kommentar zum Alten Testament*, Freiburg 2007.

Egyéb felhasznált irodalom

ERIKSEN, Thomas Hylland: *Small Places. Large Issues. An Introduction to Social and Cultural Anthropology*. Hely nélkül 1995.

Féltékeny Isten (9), Halld Izrael; Hagiosz, <http://www.hagiosz.net/?q=feltekeny9>, letöltve: 2010.04.27.